

Elűzve és kitoloncolva

„A két öreg szélütötten nézte a papírt, egymásba karoltak – mint az elrontott
fotográfián az ezüstlakodalom. S kivételesen még Atti is elveszítette stílusát, és pocské
idétlenséggel próbálta vigasztalni őket – 'Nem kell úgy elkeseredni, Hammerburger bácsi,
lesz majd autója kint, és még a fűvőszenekarba is fölveszik.'”

Emilia Hrabovec:

*Vertreibung und Abschub. Deutsche
in Mähren 1945–1947*

Peter Lang Verlag, Frankfurt am
Main, 1995. 456 old.

A németek kitelepítése Európa keleti feléből a valamikori vasfüggöny mindkét oldalán egyfajta visszafogottságot implikál a történészek körében: keleten szinte tabuként kezelték, illetve „nem kezelték” a témát, a nyugati szakembereknek pedig az elzárt források vették el a kedvét a kutatástól. A kivételt talán a Theodor Schieder által összeállított ötkötetes „Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa”¹ képezte, ami azóta is a témával foglalkozó munkák alapjául szolgál. Ez a tartózkodás azonban még most, az ideológiai határok leomlása után is érezhető.

Emilia Hrabovec, a Bécsi Egyetem Kelet- és Délkeleteurópakutató Intézetének munkatársa, megtörte ezt a hagyományt. Ez talán annak is köszönhető, hogy mára a cseh levéltárak (is) megnyitották kapuikat a kutatni akarók előtt, bár a téma iránti lelkesedés ennek ellenére is szerény. Hrabovec szerint egyeseknek nehezebbre esik a németek között áldozatokra is lenni, (mások annál szívesebben látják ezeket az áldozatokat – ezekkel is a német „bűnt” kívánván kibebítenni) vagy pedig egyszerűen kerülnek

a témát politikai aktualitása miatt, nehogy táptalajt adjanak (politikai) félreértelmezéseknek (27. o.). Tanulmánya jórészt levéltári kutatásokon alapszik: a német és az osztrák levéltárakon kívül a brünni tartományi levéltár, valamint a volt csehszlovák belügyminisztérium, a kormány és a Kommunista Párt Központi Bizottságának prágai levéltárai szolgáltak számára bőséges anyaggal.

Már maga a mű címe is elgondolkodtató lehet: a szerző tudatosan választotta az *elűzés* kifejezést az érintett cseh hatóságok *evakuálás*, *áttelepítés* terminusával szemben. A mai terminus technikus *kitoloncolás* (odsum – németül *Abschub*) lenne. Angol nyelvterületen főleg a *transfer* használatos az *expulsion* mellett. A német szakirodalomban az *elűzés* (Vertreibung) mellett különösebb finomabb megkülönböztetés nélkül használatos még a *kiűzés* (Austreibung), a *kiutasítás* (Ausweisung), illetve a magyarrá csak szövegösszefüggésében helyesen fordítható „Aussiedlung” *kitelepülés* – *kitelepítés* kifejezés is, sőt bizonyos osztrák források 1946–47-ben *áttelepülőkről* (Umsiedler) beszéltek. A szerző nyelvileg is megkülönbözteti (az *elűzés* kifejezést használva) a vizsgált folyamat első, 1946 végéig terjedő „vad”, erőszaktól dominált szakaszát a második, a Szövetségesek által is szankcionált szakasztól, amit aztán a *kitoloncolás* kifejezéssel jellemez. Az árnyalatnyi különbségtételt fontosnak tartja: a nyers, a népesség egy részével való durva leszámolo-

¹ Schieder, Theodor (Hg): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. 5 Bde. Bonn, 1957.

lást nem lehet (és nem szabad) a jobból kölcsönzött *kiutasítás* bírói, rendőri (mindenesetre valamilyen jogállami) ítéletet feltételező terminusa mögé bújtatni (30. o.).

A téma térbeli határait a kettős nemzetiségű valamikori Morva Órgrófság képezi, ami a cseh, az osztrák, a lengyel, a szlovák és magyar hatások metszéspontján fekszik, és amit Bécs közelsége, a vegyes népesség – nemzetiségi „szigetek” és az ezek perifériáján mindenütt megtalálható, nehezen meghatározható „lebegő nép(i)esség” („*schwebendes Volkstum*”) – jellemez. Ezek a strukturális elemek egyfajta sajátos *patriotizmus*hoz vezettek, ami aztán a 19. század második felében a modern *nacionalizmus* hosszú távon is erősebb és hatalmasabb jelenségével találta magát szemben. A morva hazafiság ennek nyomán *cseh* és *német* identitásra töredezett, s habár helyi jellegét megtartotta, 1945–46-ig erősen magán viselte a csehországi nemzetiségi feszültség nyomát. A probléma tehát nem tárható fel az egész régióra való kitekintés és az összefolyamat figyelembe vétele nélkül.

Az időbeli tájolás valamivel egyszerűbb: Hrabovec a háború utolsó szakaszától – a „vad”, törvénytelen atrocitások kezdetétől – 1946–47-ig vizsgálja az eseményeket, amikor a szudétánémet lakosság *reguláris* kitoloncolása (is) lezárul. Ezután rövid kitekintést kapunk az 1947-től 1950-ig terjedő időszakra, a bizonyos megkésített „ügyek”, a családgyesítések, a további németellenes intézkedések, illetve a megmaradt németiség újraintegrálására tett erőfeszítések időszakára.

1938. szeptember 29–30., a *müncheni döntés* a tradicionálisnak mondható „német bekerítéstől” való cseh félelem újraéledését hozta magával. A következő időszak eseményei a cseh és

morva területeken igazolják a félelmet, az ebből táplálkozó trauma hosszabb távon befolyásolja a cseh politikát mind az otthon maradott, mind pedig a külföldre távozott politikusok körében. A szudétánémetek többsége üdvözölte a történeteket. A határok azonban nehezen húzhatók meg a politikai meggyőződés és a pusztán szimpátia fűtötte ujjongás között. Az utca akkori – történetesen német ajkúnak született – emberétől nehéz elvámi, hogy a nacionalista érvelés prizmáján keresztül felismerje egy diktátor expanzionista szándékait. Ugyanígy a másik oldalon is – még a politikai elit szintjén is – rátalálunk a helyzet akart-nem akart félremagyarázására, az egy szempontú érvelésre, amely egyoldalúan csak a német megszállásban látta, illetve találta meg a cseh(szlovák) állami egység megsemmisítőjét – feledve a belpolitikai baklövéseket, amelyek szintén az egység ellenében fejtették ki hatásukat. „München jóvátétele” elsőrendű célkitűzéssé merevedett a cseh(szlovák) politikai programban, s az magában hordozta mind az előző korszak nemzetiségi politikájára emlékeztető hibák,²

² A *nemzeti önrendelkezési* elv 1918 utáni általános érvényre jutása a lakosságtól első sorban a *nemzet* iránti lojalitást követeli meg, ami egy multiethnikus államban – ami a megalakult csehszlovák állam is lett – a nem államalkotó kisebbségek részéről óhatatlanul gravitációs tendenciákhoz vezet az államhatárokon túli „anyanemzetek” irányába. Ezeket a tendenciákat – többek között – felerősítik az atrocitások, mint például a szudétánémet szociáldemokratáknak az önrendelkezés érdekében 1919. március 4-én szervezett tüntetésének szétverése, ami 52 halottat „eredményezett” (9. o. Richard, Plaschka G. –Arnold, Suppan bevezető tanulmánya: Zur historischen Perspektive der Vertreibung der Deutschen aus der Tschechoslowakei. Hrabovec 5–19.); vagy a nehéz gazdasági – és romló szociális – helyzet, ami első sorban a szudétánémet terüle-

mind pedig a háború utáni korszak emberi tragédiáinak csíráit. A jóvátétel programja tulajdonképpen kettős feladatot tartalmazott: elsősorban magában foglalta az Első Csehszlovák Köztársaság közjogi kontinuitásának elismertetésére tett erőfeszítéseket, másodsorban pedig tartalmazta azokat a törekvéseket – és lassan ezek vették át a vezető szerepet –, amelyek arra irányultak, hogy az újra szervezendő állam belpolitikailag úgy konszolidálódjék, hogy az az 1938–39-es tragédia megismétlődését nagy valószínűséggel kizárja. A (mindenkori) nacionalizmus meggyőződése, amely a (mindenkori) nemzeti kisebbségekben a (mindenkori) lappangó ellenséget véli felfedezni, ennek a logikának megfelelően a megoldást csak az államterület nemzeti homogenizálásában látja. A szudétánémetek (és a mindenkori nemzeti kisebbségek) esetében ez csak két úton volt lehetséges: asszimilálás/asszimilálódás a(z adott) cseh nemzetbe, vagy a tőlük való megszabadulás (35. o.).

1945-re a cseh társadalmat egyfajta kibékíthetetlen nacionalizmus ragadta el, amely elsősorban az országban maradt németeket³ vette célba. A motívumok között lélektani tényezők is jelentős

teket sújtotta, és amit 1936-ban 525 000 munkanélküli jelzett a németek körében. Ez 62%-át tette ki az összes csehszlovák munkanélkülinek (11. o. Plaschka – Suppan bevezető tanulmánya). Ilyen körülmények között szinte természetes az állam nagyfokú elutasítása, az „anyanemzetbe” vetett – realitásokon túli – hit felerősödése, és a müncheni döntés (mint megoldás) lelkes fogadtatása a szudétánémetek részéről.

³ 1944 októberétől Berlin parancsára sor került a keleti németység tömeges evakuálására, mindenneklőtt azonban Szlovákiából, Sziléziából – legkevésbé a stratégiaileg fontos cseh-morva hadiipari területekről. Hrabovec 58–59.

szerepet játszottak: az a bizonyos „kollektív rossz lelkiismeret” nem tudott az elmúlt hét év – lényegében küzdelem nélkül elfogadott – csapásaival megbirkózni. A „hypernacionalista” gesztikulálás azonban sok esetben nem volt más, mint egy kétségbeesett kísérlet a dicstelen személyes múlt (amibe a gyávaság, tétlenség vagy akár a kollaboráció is belefér) kasirozására (62. o.). Az *elég-tétel* mint végcél – az egyre inkább meggyőződéssé vált *kollektív bűn(össég)*⁴ szellemében – rövidlátón vagy talán vakon az egész népcsoport ellen irányult, annak ellenére, hogy az 1945. április 5-én kihirdetett ún. „Kassai Program” XIII. pontja a „lojális német polgárokat” nem óhajtotta üldözni, csupán azokat, akik (közelebbről meg nem határozott) bűnt követtek el a Köztársaság ellen (55. o.). Május 11-én azonban már a következő nyilatkozat hangzott el a prágai rádióban: „Az új Köztársaság szláv állam lesz, a csehek és szlovákok köztársasága. A németeket és a magyarokat, akik népünk és államunk ellen oly súlyosan vétkeztek, állampolgárságuktól megfosztottnak tekintjük és súlyosan megbüntetjük.” – idézi a szerző Gottwaldot (70. o.).

Hrabovec behatóan foglalkozik a német antifasiszták helyzetével, akik tartásukért valahol, valakitől legalább erkölcsi elismerést vártak – és akiknek mélységesen csalódnuk kellett.

Az elcinte ugyan egyfajta megkülönböztetett figyelemben részesülő Hitler-ellenzőkkel szemben a prágai politikai körök – a Potsdami Konferencia dönté-

⁴ „A német nép oly bűnbe esett, mint rajta kívül még egy nép sem, ezért a német nép büntetést érdemel és a német nép meg is kapja büntetését” [kiemelés – S. L.] – idézi Hrabovec Benešt. Hrabovec 47.

seinek előérzetével⁵ – egyre nyilvánvalóbban – még ha előnyösebb feltételek mellett is – szintén az eltávolítást látták célravezetőnek. A kommunisták ugyanis hosszabb távú külpolitikai céljaiknak megfelelően a kommunista iránynak többé-kevésbé elkötelezett, de mindenképpen balos szimpatizáns antifasiszták Németországba és Ausztriába történő „tömeges átdobásától” ezeknek az országoknak a kommunista-világforradalmi irányba terelését várták; más prágai körök a német nyelvterület „procehszlovák” áthangolását remélték a szudétánémetek ilyenén való felhasználásától (373. o.). A németiség és az antifasisztaság kritériumai azonban – annak ellenére, hogy hivatalos körök ezt úgy-ahogy definiálták – sok szubjektív ítéletnek engedtek teret. Nem ritkán estek ezeknek a eseményeknek – főleg a déli cseh és déli morva területeken – helyi *cseh* lakosok is áldozatul, akik későbbi visszatérése a kisajátítások miatt már csak hosszan tartó huzavonák után volt lehetséges (88.o.).

A könyv szerzője végigköveti az üldözés gondolatának genezisést a különböző politikai csoportosulásoknál, pártoknál, a londoni és a moszkvai emigrációban tartózkodó politikusoknál; figyelemmel kíséri a gondolat tetté érését és annak intézményesülését – és teszi ezt élményszámba menő, olvasmányos formában és mégis – mind nyelvi szempontokból, mind pedig tudományos mércével mérve – kimagasló magas szinten. Tolla nyomán emberközelivé válik a történelem, mert az embertelen döntések

mögött álló embert is megszólaltatja. Az egyik, a kort híven jellemző mondat éppen Beneš szájából hangzott el, aki két héttel elhalasztotta hazatérését, mondván: „hadd tombolja ki magát a nép” (65. o.).

Ennek az emberközeliségnek a nyomán rajzolódik ki előttünk annak a több, mint két millió németnek a szenvedése, akiket vagy azonnal a háború után forrófejú „hazafiak” (köztük nemritkán kétes egzisztenciák) bottal – és nem csak azzal – vertek ki otthonaikból (persze voltak, akik „csak” szóban fejezték ki egyetértésüket), vagy pedig 1945 májusa után – most már törvényesen – kényszerítettek koncentrációtáborokba, ahol rabszolgaként dolgozva vártak a vagonra. (Természetesen, miután aláírták a 30 kilón felüli javakról szóló „önkéntes” lemondónyilatkozatot a csehszlovák állam javára!) A könyv „esettanulmányként” említi a ún. brünni halálmenetet, a német lakosság Znainból és Heinrichschlagból történő kitelepítését: szemtanúk, túlélők jutnak szóhoz, és mondják el „történelmüket”. Bepillantást nyerünk a táborok sivár életébe, a háttérben meghúzódó ideológiai és a „természetesen” és mindenütt jelenlévő gazdasági szempontok (kisajátítások stb.) körüli vitákba, valamint megismerjük a római katolikus és az evangélikus egyházak magatartását, a szerzetesrendek helyzetét, akik nem tudták vagy nem akarták megakadályozni német nyelvű papjaik kitelepítését.

A kommunista hatalomátvétel nyomán változott a politikai légkör a németiséggel szemben: egyrészt alig maradt az országban említésre méltó szudétánémet kisebbség, másrészt a nacionalista színben tetszelgő belpolitikai hatalmi harc értelmét veszítette. A nemzetiségi kérdés Morvaországban „megoldódott”.

Hrabovec könyve a történelmi-politikai aktualitáson túl jó példa arra,

⁵ A konferencián elsősorban Sztálin és a szovjet küldöttség szorgalmazta a németek áttelepítését, ami a már Lengyelországban és a Szovjetunió bizonyos részein kipróbált „etnikai rendezés” („*ethnische Flurbereinigung*” – ma: „etnikai tisztogatás”) fogalommal jelölt politikának felelt meg. Hrabovec 141.

hogy a manapság újra emlegetett kollektív bűnösség mindent egybeemosó gondolata mennyire megfoghatatlanná teheti a történelmet: „Még a történelem legmozgalmasabb időszakában sem találunk egyik oldalon sem kollektív jót, kollektív gonoszt, sem pedig kollektív bűnöst. A történelmi események hátterében mindig konkrét történelmi okok és azok konkrét hordozói állnak, akiket aztán a konkrét felelősség is terhel.” (426. o.) Az egyéni felelősségre vonás valószínűleg sok esetben futni hagy bűnösöket, a kollektív büntetés azonban az *ártatlanokat* is sújtja. Ezt pedig most, a történelmek újraolvasásának, az „etnikai tisztogatások” és az etnikai tisztogatók időszakában különösen fontos ismét tudatosítani, valamint azt is, hogy az ilyenfajta általánosítás mind politikailag, mind pedig erkölcsileg elfogadhatatlan.

A magyar olvasó számára a könyv további aktualitással is bír – lehetetlen nem észrevenni a magyarországi párhuzamokat, illetve összefonódásokat. A magyar kormány 1945. május 26-án egy a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz intézett jegyzékben a következőket vetette fel: „Szükséges lenne Magyarországról mindazokat a németeket kitoloncolni, akik a hitlerizmus odaadó szolgálói voltak és Magyarország ügyét elárulták, ugyanis csak így lehet biztosítani, hogy a német szellem és elnyomás az országot többé ne hajthassa uralma alá.”⁶ Ekkor azonban már javában folytak a kisajátítások (már 1945 februárjától, holott a

szankcionáló rendelkezés csak március 15-ével lépett hatályba, igaz, visszamenőleges érvénnyel, s kimondta, hogy „a Volksbund minden tagja, a nemzeti-szocialisták, országárulók és népellenségek” kárpótlás nélkül kisajátítandók⁷), valamint az internálások és „áttelepítések”. A december 29-i rendelkezés kollektív bűnt feltételező elve alapján megindított kitelepítés (kiűzés, kitoloncolás, stb.) Balogh Sándor kutatásai szerint közel kétszázezer „svábot” („Hitler szállás-csináló”) érintett, 135 655-en Németországnak az amerikai, 50 000-en pedig a szovjet megszállási övezetében⁸ kellett, hogy új hazát keressenek. A magyar kormány 1945 májusában azonban nemcsak belpolitikai nyomás alatt sürgette a kitelepítéseket, (meg talán a Hraboveci kollektív büntudat is közrejátszott, hisz Magyarország volt az „utolsó csatlós” – ha már etiketteket ragasztgatunk,) hanem az akkori *csehszlovák* kormány is ebbe az irányba nyomta az eseményeket, mégpedig abból a praktikus megfontolásból, hogy ily módon „csináljon helyet” a szlovák területekről kitelepítendő magyarok számára.⁹ (Ugyanakkor tíz falura való bukovinai székely járta most

⁷ Seewann 312.

⁸ Seewann 312. Seewann Balogh alábbi tanulmányát veszi alapul: Balogh Sándor: Die Aussiedlung der Bevölkerung deutscher Nationalität aus Ungarn nach dem 2. Weltkrieg. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio historica* 22. (1982) 221–250. Lásd még: Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Budapest, 1988². (a továbbiakban: Balogh 1988.) A német nemzetiségű lakosság kitelepítéséről a 77–102. oldalak.

⁹ Seewann 313. Lásd még: Balogh 1988.: a magyar–csehszlovák lakosságcsereéről a 103–131. oldalak; Balogh Sándor: *Magyarország és szomszédai 1945–1947*. (= História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 6.) Budapest, 1995.

⁶ Seewann, Gerhard: Das Ungardeutschum 1918–1988. In: Hösch, Edgar – Seewann, Gerhard (Hg): *Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum”* (= Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Bd. 35) München, 1991. 313. (a továbbiakban: Seewann)

már 1941 óta az ország déli és nyugati részén kálváriáját, hogy aztán 1946–47-ben Tolna, Baranya és Bács megye kiürített német falvaiban kapjanak házat és földet.) Ez a fajta negatív reprocitás groteszk módon köti össze a magyarországi németek sorsát a szlovákiai magyarságéval, hiszen *mindkét* etnikumot ugyanazon(!) kollektív bűn – a fasizmus általánosító vádja – alapján tizedelték meg évszázados hazájukban.

„Az idős Hammerburger bácsit azonban ez már nem érdekelte, sem a kollektív bűn, sem a kollektív büntudat; az autó, a fúvószekerei tagság és a történelmi igazságtétel sem csábította. Felelőségével együtt csendesen felakasztották magukat a padláson.

Valahol (Közép-, Kelet-, Kelet-Közép-, Közép-Kelet-, Délkelet-) Európában...¹⁰

Sipőcz László

¹⁰ A mottóul választott idézet Mészöly Miklós *A kitelepítő-osztagnál* című novellájából való. (Körkép 89. Huszonhárom mai magyar elbeszélés. Budapest, 1989. 380–403.)